

УДК 331.5

JEL Classification: D23, E21

DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-07-02>

МОДЕРНІЗАЦІЯ РИНКУ ПРАЦІ НА ЗАСАДАХ КОНЦЕПТУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК БАЗОВА УМОВА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

MODERNIZATION OF THE LABOR MARKET ON THE BASIS OF THE CONCEPT OF SOCIAL RESPONSIBILITY AS A BASIC CONDITION FOR UKRAINE'S RECOVERY

Маршавін Ю. М.

Доктор економічних наук, професор,
професор кафедри соціоекономіки та управління персоналом,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-0144-1441

Кицак Т. Г.

Кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри соціоекономіки та управління персоналом,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-0525-7556

Василенко А. О.

Старший викладач,
кафедри соціоекономіки та управління персоналом,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-1704-593X

Yurii Marshavin

Doctor of Economics,
Professor Socioeconomics and Personnel Management
Department, Kyiv National Economic University named after
Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

Taras Kytsak

Ph.D. in Economics,
Associate Professor, Socioeconomics and Personnel Management Department,
Kyiv National Economic University named after VadymHetman,
Kyiv, Ukraine

Andrii Vasylenko

Senior Lecturer,
Socioeconomics and Personnel Management Department,
Kyiv National Economic University named after
VadymHetman,
Kyiv, Ukraine

Актуальність дослідження характеризується необхідністю формування наукового підґрунтя для удосконалення державної політики зайнятості, яка має бути спрямована на модернізацію національного ринку праці,

як головного фактора подолання руйнівних наслідків російської воєнної агресії та економічного відновлення України. Метою статті є оцінка процесів і тенденцій, які відбувалися у сфері зайнятості за два передвоєнних десятиліття, обґрунтуванні їх причин і факторів та визначення напрямів й інструментів покращення функціонування ринку праці та економічного відновлення України на засадах соціально-відповідальних практик. Результатом дослідження стало обґрунтування основних напрямів модернізації національного ринку праці, головними з яких є залучення інвестицій в економіку України для створення нових робочих місць на базі техніко-технологічних елементів Індустрії 4.0. Визначено, що ринок праці України характеризується посиленням негативних процесів, які розвиваються у площині збільшення масштабів зовнішньої трудової міграції, підвищення рівня безробіття та зменшення зайнятості робочої сили, зниження економічної активності працездатного населення. Розглянуто проблему розвитку людського капіталу, зокрема через поліпшення сфери освіти, розвитку виробничої демократії, сповідування стандартів соціальної справедливості та відповідальності. Визначено напрями посилення конкурентних переваг ринку праці України, які передбачають модернізацію державної політики зайнятості відповідно до сучасних прогресивних міжнародних практик; активізацію в Україні політики залучення капітальних інвестицій; розвиток державного регулювання ринку праці у напрямі створення інноваційних робочих місць. Обґрунтовано пропозиції щодо можливості імплементації ідей і положень дослідження у зміст державних програм та планів відновлення України на засадах посилення соціально-відповідальних практик, подолання соціально-економічних наслідків російської агресії. Акцентовано увагу на тому, що руйнівні процеси в економіці, загострення кризових явищ в соціальній сфері з врахуванням бойових дій, які вимушена вести наша Україна у відповідь на російську агресію, диктують необхідність наукового обґрунтування шляхів і засобів забезпечення відродження всіх галузей і сфер національного господарства як базису подальшого збалансованого соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: капітальні інвестиції; робочі місця; російська воєнна агресія; відновлення України; інноваційний розвиток; соціальна відповідальність; конкурентоспроможність ринку праці.

The relevance of the study is characterized by the need to form a scientific basis for improving the State employment policy, which should be aimed at modernizing the national labor market as the main factor in overcoming the devastating consequences of Russian military aggression and economic recovery of Ukraine. The purpose of the article is to assess the processes and trends that have occurred in the field of employment over the two pre-war decades, to substantiate their causes and factors, and to identify areas and tools for improving the functioning of the labor market and economic recovery of Ukraine on the basis of socially responsible practices. The study resulted in substantiation of the main directions of modernization of the national labor market, the main of which is to attract investment in the Ukrainian economy to create new jobs based on the technical and technological elements of Industry 4.0. It is determined that the labor market of Ukraine is characterized by the intensification of negative processes that are developing in the plane of increasing the scale of external labor migration, increasing unemployment and reducing labor force employment, and reducing the economic activity of the working population. The problem of human capital development is considered, in particular, through improving education, developing industrial democracy, and adherence to standards of social justice and responsibility. The author identifies the ways to strengthen the competitive advantages of the Ukrainian labor market, which include modernization of the state employment policy in accordance with modern progressive international practices; intensification of the policy of attracting capital investments in Ukraine; development of state regulation of the labor market in the direction of creating innovative jobs. The author substantiates proposals on the possibility of implementing the ideas and provisions of the study into the content of state programs and plans for the restoration of Ukraine on the basis of strengthening socially responsible practices and overcoming the socio-economic consequences of Russian aggression. The author emphasizes that the destructive processes in the economy, the aggravation of crisis phenomena in the social sphere, taking into account the hostilities that our Ukraine is forced to conduct in response to Russian aggression, dictate the need for scientific substantiation of ways and means to ensure the revival of all sectors and areas of the national economy as the basis for further balanced socio-economic development.

Key words: capital investments; jobs; russian military aggression; restoration of Ukraine; innovative development; social responsibility; labor market competitiveness.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відновлення України має відбуватися в абсолютно новій соціально-економічній реальності, що, відповідно, вимагає кардинального перегляду політики у сфері зайнятості, яка тривалий час характеризувалась багаторічними негативними процесами, що суттєво посилились через російську військову агресію: загибель тисяч військових і мирних громадян, руйнацію багатьох підприємств, житла, об'єктів комунального господарства. Небезпека для життя також спричинила масове пере-

міщення українців, перш за все жінок з дітьми в безпечні країни та іншу місцевість в середині України.

У період соціально-економічного відновлення України сукупність зазначених факторів у поєднанні із старінням населення і військовими втратами, спричинить дефіцит робочої сили, особливо висококваліфікованої і різке скорочення гідних робочих місць.

У цих умовах для соціально-економічного відновлення країни стратегічного значення набуває модернізація національного ринку праці, фундаментальне перезавантаження діяльності його

інститутів на основі соціально-відповідальних підходів до вирішення головних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблеми формування, функціонування сфери зайнятості та ринку праці знаходилися в центрі уваги видатних економістів минулого: Д. Рікардо [7], А. Сміта [8], А. Маршала [6], Дж. Кейнса [2], Ф. Котлера [4]. Вони та їх послідовники визначили основною закономірністю ефективного функціонування ринку праці - наявність досконалої конкуренції між особами найманої праці за робочі місця і між підприємцями (роботодавцями) за дешеву робочу силу належної якості. Ця ідея стала концептуальною основою механізму саморегуляції ринку праці. Але війна в Україні, на думку О. Плотнікова, фактично визначатиме подальші економічні процеси в Україні, все залежатиме виключно від тієї ситуації, яка складеться на передовій. Це є головним фактором для стабілізації економічного стану та ринку праці [15].

І. Петрова [12], М. Семикіна [13] і Л. Шевченко [14] серед чинників, які мають забезпечити роботодавці для розвитку ринку праці, визначають, перш за все, більш якісні робочі місця і привабливіші умови праці внаслідок модернізації виробничих процесів та післявоєнної відбудови в Україні.

У наукових публікаціях знайшла також поширення думка що майбутнє за зростанням ролі у підвищенні конкурентоспроможності ринку праці не лише професійних, а й соціальних компетентностей і моральних якостей працівників. Зокрема Д. Демінг довів, що з розвитком технологій попит на професії, що вимагають соціальних навичок (Social Skills), зростає набагато швидшими темпами ніж на професії сфери STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics – наука, технології, інженерія, математика), оскільки комп'ютери та роботи не здатні до командної роботи та оперативного реагування на зміни робочих обставин [1].

Міжнародна аудиторська консалтингова компанія PricewaterhouseCoopers (PwC) з 2007 по 2019 року разом із різними університетами проводила дослідження щодо майбутнього ринку праці. В опитуваннях взяли участь понад 10 тис осіб з Китаю, Німеччини, США, Індії та Сполученого Королівства, з яких 8459 осіб ще не досягли пенсійного віку. На підставі отриманих даних, PwC визначила узагальнені фактори, які впливатимуть на ринок праці майбутнього:

- технологічний прогрес (роботизація, автоматизація, штучний інтелект);
- демографічні зрушення (зменшення чисельності населення, зміна місць проживання, старіння світового населення,);

- протекціонізм;
- стрімка урбанізація (збільшення прошарку міського населення);
- зміни у глобальній економіці (на міжнародну арену виходять країни, які активно розвиваються, з високою чисельністю громадян працездатного віку);
- зміна клімату (підвищення рівня моря, природні катаклізми);
- дефіцит ресурсів (зменшення запасів вичерпаного палива та води) [5].

В науковій літературі також прослідковується акцент про ключове значення капітальних інвестицій як основного ресурсу, що забезпечує модернізацію системи робочих місць, впровадження інновацій. Так, ще в середині першої декади 2000-х рр. С. Бандур, привертав увагу можновладців до небезпеки для основного капіталу, особливо в промисловості, яку викликає спад інвестиційної активності в країні [9]. Маршавін Ю.М., обґрунтувавши механізм взаємодії інвестування із сферою зайнятості, показав руйнівний вплив на ринок праці занепаду інноваційно-інвестиційних процесів [11].

Сьогоднішнє розуміння привабливості ринку праці для працівників не обмежується лише технічною досконалістю виробничого обладнання та розміром зарплат. А. Колот і О. Герасименко справедливо акцентували на тому, що лівова частка проблем соціально-економічного характеру, з якими стикається працівник на ринку праці, прямо чи опосередковано пов'язана з дефіцитом гідних робочих місць, відстороненням трудящих від участі у розв'язанні насущних проблем їх трудового життя [3, с. 30]. Однією з причин дефіциту гідної праці в Україні, як неодноразово наголошували в своїх публікаціях автори цієї статті, є приниження, а деколи – зведення нанівець ролі такого Інституту виробничої демократії, як соціальний діалог, його недосконалість.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Парадигма конкурентного розвитку сфери зайнятості в умовах становлення нової економіки має передбачати зміну вектора від економічного зростання до збалансованої соціально-економічної динаміки. Розвиток ринку праці має орієнтуватися на закріплення своїх позицій в координатах економічного піднесення нової якості, що забезпечується відповідними тенденціями, в першу чергу — активним проявом соціальної відповідальності ключових суспільних суб'єктів.

Тому поглиблення дослідження щодо поліпшення зайнятості шляхом реалізації соціально-відповідальних практик формує передумови для досягнення економічного зростання та реального досягнення цілей сталого розвитку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Головною ціллю статті є визначення перспективних напрямів модернізації сфери зайнятості на засадах ефективних практик соціальної відповідальності ключових суспільних суб'єктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізовані та інші літературні джерела, наведені результати наших досліджень дають підстави для твердження, що негативні процеси на ринку праці у 2000-2020 рр. визначали такі фактори: домінування корупції у владних структурах; панування соціальної несправедливості в суспільстві; застаріла система робочих місць; низький розмір капітальних інвестицій; занепад освіти і науки.

У цьому контексті ми підтримуємо думку фахівців Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр Разумкова), що основні зусилля української влади довгий час були спрямовані не на забезпечення успішного розвитку України, а на самозбагачення, самозбереження і самопродуктування олігархічних структур.

Величезну дестимулюючу роль для поширення гідної праці в зареєстрованому сегменті ринку праці протягом всього періоду ринкових реформ відігравало зростання несправедливості при розподілі виробленого національного багатства. Так, за 1991-2020 рр. частка оплати праці у ВВП зменшилася з 53,1% до 43,8%, частка витрат на оплату праці в операційних витратах на одиницю продукції в української промисловості ледь перевищувала 9%, що втричі нижче, ніж у промисловості розвинених країн Європи, а у собівартості продукції вона не досягала навіть 13 %, що у два рази менше, ніж в ЄС і майже у три – ніж у Німеччині та Франції [16]. Також мав місце величезний розрив між розмірами зарплат топ-менеджерів та основним контингентом працівників. Так, різниця в оплаті праці 1% найбільш забезпечених і 50% найменш забезпечених працівників склала 39,6 рази (в європейських країнах – 11,7 рази, у США – 24 рази) [10].

Якщо панування корупції перш за все гальмувало розвиток підприємництва, то порушення принципу соціальної справедливості вкрай негативно впливало на привабливість ринку праці серед працівників. Воно демонструвало, що трудящі потрібні українському суспільству, роботодавцям лише як продуктивна сила і не є самоцінністю.

Тому лише соціально-відповідальна поведінка основних суб'єктів суспільства – державних та місцевих органів влади, корпоративних структур, громадських організацій, громадян може стати ключовою суспільною моделлю забезпечення сталого економічного та соціального роз-

витку, покращення якості життя, удосконалення виробничих відносин.

Підвищення рівня соціальної відповідальності ключових сторін суспільства – роботодавців, працівників, держави має спрямовуватися перш за все на розв'язання ганебної для європейської країни проблеми майже суцільної тінізації сфери зайнятості, зростання продуктивності праці і підвищення на цій основі її оплати, залучення працівників до управління виробництвом, отримання ними акціонерного доходу, що сприятиме інноваційної модернізації економіки, розвитку людського капіталу, справедливому розподілу створеного національного продукту.

Проведення соціально відповідальних перетворень у взаємовідносинах партнерів у сфері зайнятості вимагає дотримання ними економічних, соціальних, моральних, етичних вимог суспільства, законодавчих обмежень.

У рамках системи державного регулювання Україні відсутній організаційний підхід формування соціальної відповідальності у сфері зайнятості як системи, різні форми соціально-відповідальних дій застосовуються стихійно, безсистемно. Необхідно відмовитися від випадкових, періодичних і розрізнених заходів державного впливу на зайнятість населення на користь процесу формування цивілізованої системи соціальної відповідальності в сфері зайнятості.

Дотримання соціальної відповідальності на всіх економічних рівнях дозволить здійснювати ефективне управління на рівні від окремого підприємства до рівня держави та забезпечить економічний, науково-технічний, соціальний і культурний розвиток. Створення багаторівневої системи соціальної відповідальності дозволить не просто координувати соціально-відповідальні дії держави, суспільства, роботодавців та найманих працівників, а й управляти всім процесом соціальної відповідальності на макро-, мезо- та макрорівнях[18].

Становлення в Україні цифрової економіки та необхідність подолання наслідків коронавірусної пандемії не змінюють рушійної та інноваційної ролі капітальних інвестицій, і цей факт підтверджується результатами проведеного нами кореляційного аналізу залежності рівня зайнятості від інвестиційних витрат за період 2000–2020 роки (таблиця 1). З метою отримання коефіцієнту кореляції за будь-який проміжок часу у 4 колонці таблиці він обраховується за період з 2000 року по 2020 рік, зазначений в 1 колонці. Рівень зайнятості визначався за методологією МОП як відношення (у відсотках) кількості зайнятого населення у віці 15-70 років до всього населення зазначеного віку.

Отриманий коефіцієнт кореляції за весь період, рівний 0,64 та вважається за шкалою Чед-

дока середнім. Однак, незважаючи на негативну тенденцію за останні роки, результати кореляційного аналізу підтверджують пряму залежність рівня зайнятості від обсягу інвестиційних вкладень.

Дані, наведені в таблиці 1, свідчать, що за останнє десятиліття відбулося серйозне уповільнення інвестиційного процесу. Якщо скорочення

обсягу інвестицій у 2008-2010 рр. з 94,0 до 46,7 млн. грн. (у цінах 2000 р.) можна пояснити світовою фінансово-економічною кризою, то тривалий спад інвестиційної активності за 2013-2020 рр. з 57,2 млрд. грн. до 30,2 млрд. грн. на рік, або на 38,5%, ми пов'язуємо перш за все з погіршенням інвестиційного клімату.

Таблиця 1

Кореляційна залежність рівня зайнятості від обсягів капітальних інвестицій

Роки	Капітальні інвестиції в цінах 2000 (без окупованих територій), млрд. грн.	Рівень зайнятості населення віком 15-70 років, визначений за методологією МОП, %	Коефіцієнт кореляції, за період з 2000 року по зазначений рік (включно)
2000	26,5	55,8	
2001	33,7	55,8	
2002	39,0	56,0	0,82
2003	46,6	56,2	0,94
2004	57,6	56,7	0,96
2005	61,5	57,7	0,90
2006	75,2	57,9	0,94
2007	94,0	58,7	0,97
2008	84,8	59,3	0,95
2009	56,4	57,7	0,94
2010	46,7	58,5	0,83
2011	52,4	59,2	0,73
2012	57,2	59,6	0,67
2013	52,4	60,2	0,57
2014	39,3	56,6	0,59
2015	35,9	56,7	0,61
2016	39,2	56,3	0,62
2017	38,7	56,1	0,64
2018	42,6	57,1	0,64
2019	44,1	58,2	0,62
2020	30,2	56,2	0,64

Джерело: [17]

Отже, для того, щоб посилити інвестиційну привабливість українського ринку праці, перш за все, потрібно сформувати в країні сприятливий інвестиційний клімат, всіляко стимулювати інвестиційну активність вітчизняних підприємців, створити надійні перепони на шляху виведення коштів за кордон. А у зв'язку з тим, що елементи «Індустрії 4.0» будуть формувати фактори головних конкурентних переваг, інвестування має спрямовуватися на модернізацію основного капіталу, впровадження новітніх технологій, зокрема технологій, та інноваційних робочих місць V-VI технологічних укладів. Потребує підвищення надійності банківська система, як найважливіше джерело інвестиційних коштів бізнесу, використання комерційними банками такого значного ресурсу кредитування, як кошти населення.

Тому в свідомості ключових суспільних суб'єктів під впливом наукової, фахової аргументації, просвітницької та освітнянської діяльності має закріпитися чітке переконання про те, що соціальна відповідальність і в соціально-економічному,

і в гуманістичному розумінні — це не доброчинність чи розкіш, якою можна легко знехтувати, а надійний захист від певних соціальних ризиків та одна з передумов формування конкурентних переваг ринку праці України.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Визначення напрямів забезпечення конкурентних переваг національного ринку праці набуває важливого значення в сучасних умовах. Оскільки ефективний ринок праці формує конкурентні засади економіки України на міжнародній арені та сприяє покращенню якості внутрішніх соціально-економічних процесів.

Щоб ринок праці України став більш привабливим для кваліфікованої робочої сили (не лише української) та інвесторів – потенційних роботодавців (включаючи закордонних), набуває стратегічного значення активізація процесу капітального інвестування відповідно до методологічних засад Дж. Кейнса, актуальність яких підтверджують результати кореляційного ана-

лізу залежності рівня зайнятості від інвестиційних витрат в Україні за період 2000–2020 роки.

Для посилення конкурентних переваг національного ринку праці необхідно сформулювати також конкурентні соціально-трудова відносини, які відповідають основним положенням Глобального пакту ООН щодо робочих місць. Посилення потребує також державне регулювання ринку праці. Мають бути створені громадські і державні інститути, діяльність яких матиме високий рівень соціальної відповідальності та буде спрямована на співставлення політики зайнятості з політикою макроекономічною та соціальною, поживлення інвестиційного про-

цесу, перешкоджання відтоку інвестиційних коштів за кордон, інноваційне оновлення робочих місць.

Розвиток українського ринку праці в умовах війни, глобальних економічних та соціально-технологічних викликів, вимагає спродувати поряд з технологічними, інтелектуальні засади зростання, поклавши в основу розвитку відмінні від попередніх, політики та практики, де має бути покладено активне використання інтелектуального потенціалу людини, сприяння інноваційній модернізації економіки, розвитку людського капіталу, як головного каталізатора успішних ринкових перетворень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Deming, J. D. (2017). The growing importance of social skills in the labor market. *The Quarterly Journal of Economics*, 1593–1640.
2. Keynes, J. M. (1973). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan, London.
3. Kolot, A. M. & Herasymenko, O. O. (2017). Kontsept hidnoi pratsi yak teoretyko-prykladna platforma rozvytku sotsialno-trudovoi sfery [The concept of decent work as a theoretical and applied platform for the development of social and labor sphere]. *Problemy ekonomiky ta politychnoi ekonomii - Problems of economics and political economy*, 2, 7-55. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pepe_2017_2_3 [in Ukrainian].
4. Kotler, P., & Bloom, P. H. (1984). *Marketing professional services*. Engelwood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
5. Maibutnie rynku pratsi. Protyborstvo tendentsii, yaki budut formuvaty roboche seredovyshche v 2030 rotsi [The future of the labor market. Confronting trends that will shape the work environment in 2030]. (2017). Kyiv: PwC [in Ukrainian].
6. PwC Ukraina: vebsait - PwC Ukraine: website. Retrieved from: <http://surl.li/cwshb> [in Ukrainian].
7. Marshall, A. (1997). *Principles of Economics*. Amherst: Prometheus books.
8. Ricardo, D. (1821) *The Principles of Political Economy and Taxation*. Dent, London.
9. Raphael, D. D. & Macfie, A. L. (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R. H. Campbell and A. S. Skinner (Eds.); 2 vols. (1976) In *III Essays on Philosophical Subjects*, W. P. D. Wightman (ed.).
10. Bandur, S. I. & Kovenska, O. A. (2015). Teoretyko-metodolohichni imperatyvy derzhavnoho rehuliuвання rynku pratsi v konteksti reformuvannya ekonomiky Ukrainy [Theoretical and methodological imperatives of state regulation of the labor market in the context of reforming the economy of Ukraine]. *Rynok pratsi ta zainiatist naselennia - Labor market and employment*, 2, 9-13. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_2_3 [in Ukrainian].
11. Libanova, E. M. (Ed.). (2020). *Bidnist naselennia Ukrainy: metodolohiia, metodyka ta praktyka analizu* [Poverty of the Ukrainian population: methodology, techniques and practice of analysis] Uman: Vydavets «Sochynskiy M.M.» [in Ukrainian].
12. Marshavin, Yu. M. (2019). Innovatsiino-investytsiyni bazys stvorennia i zberezhenia produktyvnykh robochykh mist [Innovation and investment basis for creating and maintaining productive jobs]. *Sfera zainiatosti i dokhodiv v umovakh tsyfrovoy ekonomiky: mekhanizmy rehuliuвання, vykyky ta dominanty rozvytku: zb. tez dopovidei uchashnykh Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konf. - Employment and Income in the Digital Economy: Regulatory Mechanisms, Challenges and Dominants of Development: Collection of Abstracts of the Participants of the International Scientific and Practical Conference* (Kyiv, October 23-24 th, 2019) (Part 1–2). Part 2, pp. 232-235. Kyiv: «KNEU» [in Ukrainian].
13. Petrova, I. L. (2017). Konkurentospromozhnist robochoi syly v umovakh hnuchkosti rynku pratsi [Competitiveness of working force in the conditions of labor money complexity]. *Naukovyi visnyk UMO. Seriya Ekonomika ta upravlinnia - Scientific Bulletin of the UMO. Series Economics and management*, 4, 1-10. Retrieved from <http://surl.li/geftw> [in Ukrainian].
14. Semykina, M. V. (2009). Konkurentospromozhnist u sferi pratsi: sutnist ta metodolohiia vyznachennia [Labor competitiveness: the essence and methodology of determination]. *Naukovi pratsi KNTU. Ekonomichni nauky - Scientific works of KNTU. Economic sciences*, 15, 11-20. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkntu_e_2009_15_4 [in Ukrainian].
15. Shevchenko, L. S. (2007). Konkurentospromozhnist firmy na rynku pratsi [Competitiveness of the firm in the labor market]. *Demohrafiia ta Sotsialna Ekonomika - Demographics and social economy*, 1, 97-106. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/11680> [in Ukrainian].
16. Shcho bude z ekonomikoiu Ukrainy naprykintsi 2023 roku ta do choho hotuvatysia – prohnoz [What will happen to Ukraine's economy at the end of 2023 and what to prepare for - a forecast]. *Pro hroshi: vebsait - Pro money: website*. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua> [in Ukrainian].
17. Restoration of Ukraine: starting point and directions of the authorities' actions [Restoring Ukraine: starting point and directions for the authorities]. *Razumkov tsentr: vebsait - Razumkov Center: website*. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua> [in Ukrainian].

18. Ekonomichna statystyka [Economic statistics]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: vebsait - State Statistics Service of Ukraine: website*. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

19. Zaitsev, Yu. K. & Ilnytskyi, Ya. V. (2013). Systemna orhanizatsiia sotsialno vidpovidalnoi diialnosti partneriv u sferi zainiatosti [Systematic organization of socially responsible activities of partners in the field of employment]. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka - Social and Labor Relations: Theory and Practice*, 2, 72-80. Retrieved from <http://surl.li/geonf> [in Ukrainian].